

TURON PLITASINING PLATFORMA BOSQICHDA RIVOJLANISHI

Axmedov Xolxo‘ja Raxmatullayevich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti mustaqil izlanuvchisi

АННОТАЦИЯ

Maqolda Turon plitasining platforma bosqichida o‘tish davri bilan bog‘liq rivojlanishi va bu davrlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida ta‘rif berilgan. Mezozoy va kaynozoy eralari bilan bog‘liq yirik egelmalarning va ko‘tarilmalarning vujudga kelishi yoritib berilgan. Turon plitasiningcho‘kindi qoplami bir necha tiuzilmaliy yaruslardan iborat bo‘lib, har bir yarus bo‘yicha qisqacha ta‘rif berilgan.

Tayanch iboralar: mezozoy, kollizion, kontinental, denudatsiya, trias, yura, miotsen, pliotsen.

ABSTRACT

The article describes the development of the Turan plate during the platform stage and the specific features of these periods. Emergence of large folds and uplifts associated with the Mesozoic and Cenozoic eras is explained. The sedimentary cover of the Turan plate consists of several structural layers, and a brief description of each layer is given.

Key words: Mesozoic, collisional, continental, denudation, Triassic, Jurassic, Miocene, Pliocene.

Mezozoyning dastlabgi davrlarida O‘rta Osiyoda murakkab kollizion jarayoni yakuniga yetdi va kontinental qobiq, katta qalinlikdagi litosfera, izostatik barqaror holatdagi tog‘ massivlari vujudga keldi. Bu vaqtga kelib relfning minimal energisi bilan postgersin penepren denudatsiya yuzasi shakillangan. Bu burmahan asosdagi tuzilmalarni qicharishiga olib kelgan.

Turon platformasi lineament maydonni aniqlash va o‘rganish uchun Yevrosiyoda eng qiziqarli obyekt hisoblanadi. Bu yerda Turon platformasi poydevorning blokli tuzilishini namayonlaydi va chukindi qobiqda yuqori darli va dislokatsiyalangan zonalarini ko‘rsatadi [3].

Kechki trias davrining so‘ngi bosqichlarida Turon plitasi asta-sekin platforma rivojlanish bosqichiga o‘tgan. Norin va ret yaruslari so‘ngida yirik yuqori paleozoy-trias depressiyasining bukilgan qismlari yuqori trias burmahanligi bilan kam qamrab olingan va orogen harakatlar sodir bo‘lmagan, kulrang argillitli platforma qoplami qatlami to‘plana boshlagan. Bu qatlamlar qoplama maydoni bo‘yicha ahamiyatli

ko‘rinishda Shimoliy va Janubiy Ustyurt, Janubiy Mang‘ishloq, Qoraqum va Janubiy-Sharqiy Turkmaniston hududlarida tarqalgan. Bu uchatkalar hududidan tashqarida birga vaqtda qiya gumbazli egelmalar shakillangan uchastkalar tor chizikli grabenlar uchraydi (Gorskiy va Leonenok, 1958; Bochkarev, 1964). Bu uchastkalarda kulrang effuziv-argillitli qatlamlarning to‘planishi sodir bo‘lgan. Bunday grabenlar Turgay va Chuy tekisliklari hududida hosil bo‘lgan.

Shunday qilib, platformli rivojlanishning boshlanishida yrik egelmalar (Shimoliy Ustyurt, Borsakelmes, Xorazim-Izmail va boshqa) va ko‘tarilmalar (Mang‘ishloq, Tuarqir, Markaziy Qoraqum va b.) hosil bo‘lgan. Navbatdagi ertayura epoxasida plita hududining janubiy va g‘arbiy qimlarida yiriklashib, analogik qavatlarining to‘planishi davom etgan. Ret-leyas yotqiziqlarining qalinligi egekliklarning eng chuqur qismlarida 1,5-2,5 km yetadi. Ret-leyas yotqizilari platforma qoplamasining birinchi tuzilmali yarusini hosil qilgan [1].

Yura davrida akkumulyatsii oblastining kengayishi davom etgan. Turli xil tektonik va paleogeografik sharoitlar turli xil yotqizilarni hosil bo‘lishiga olib kelgan [2].

O‘rta yura epoxasida ret-leyas egekliklari o‘zining rivojlanishini davom etgan bu vaqtda kelib egekliklar turon plitasining janubiy va g‘arbiy qismlarini deyarli to‘liq qamrab olgan. Egekliklarning markaziy qismlarida o‘rta yura yotqizilari ret-leyas jinslari ustida muvofiq ravishda yotadi, periferia qismlarida o‘rta yura va ret-leyas yotqizilari orasida nomuvofiqlik kelib chiqqan. Turon plitasining janubiy-sharqida bular orasida sezilarli nomuvofiqlik yo‘q. Plitaning eng ko‘tarilgan qismlarida ret-leyas yotqizilarning tarqalish chegarasidan tashqarida o‘rta yura yotqizilari poydevor jinslar ustida yotadi. Turgay va Chuy tekisliklari hududlarida o‘rta yura yotqizilarning to‘planishi grabenlarda davom etgan. Platforma qoplamasining shakillanishi kechki yura, bo‘r va paleogenda davim etgan. O‘rta yura – quyi miotsen yotqizilari platforma qoplamasining ikkinchi tuzilmali yarusini hosil qiladi.

Ikkinchi tuzilmali yarus jinslarining to‘planish vaqtida yuqorida keltirilgan asosiy tuzilmali elementlarning rivojlanishi va ularning differensiasi davom etgan. O‘rta yura – erta miotsen vaqtga qatlamlar egelishining umumiy fonida alohida qisqa vaqtli ko‘tarilmalar epoxasi sodir bo‘lgan. Ulardan eng yaqqoli bo‘r va yura chegarasida mansub (ba‘zi rayonlarda – yuqori yuraning yuqori qismlarida). Bular bilan tuzilmali elementlarning shakillanishi uchun katta ahamiyatga ega bo‘lgan differensial tektonik harakatlar jadalashuvi bog‘liq

Quyi va o‘rta miotsen chegarasida umumiy ko‘tarilish sodir bo‘lgan, asosan Turon plitasining g‘arbiy va janubiy qimlarida yaxshi ifodalangan. Erta to‘plangan yotqizilar sezilarli darajada yuvilgan. Taxminan shu vaqtlarda alp burmahan oblastining chekka egekliklari va Tyan-Shanda epipaltforma orogen jarayonlar

shakilana boshlagan. O'rta miotsenning eng kechki vaqtida Turon plitasining g'arbiy va janubiy rayonlarida notekis cho'kish boshlangan va quyi pliotsengacha davom etgan. Bu vaqt oralig'larida platforma qoplamasining uchinchi tuzilmali yarusini hosil qilgan nisbatan kichik qalinlikdagi jinslar shakillangan. Faqat plitaning alp chekka egekliklar va epiplatforma orogen oblastlariga tutash janubiy chekkalarida katta qalinlikdagi bir fazali yotqiziqlar to'plangan.

O'rta pliotsen so'ngida turon plitasining ba'zi rayonlarida regional ko'tarilishlar sodir bo'lgan va ko'tarilma tekisliklariga aylangan. Faqat plita hududidan tashqarida G'arbiy Turkmaniston, Janubiy Kaspiy va Apsheron yarim oroli hududlarida erta pliotsen so'ngida va o'rta pliotsenda katta qalinlikdagi cho'kindilar to'planishi sodir bo'lgan. O'rta pliotsen havzasi ko'tarilib boradigan turon plitasiga nisbatan nisbatan juda past (Yanshin, 1953; Luppov, 1963; Milanovskiy, 1963). Bu uning hududida jadal erozion bo'linishga olib kelgan. Kechki pliotsen va to'rtlamchi vaqtida o'rta pliotsen relfi dengiz va kontinental cho'kindilar bilan qisman qoplangan, faqat plitaning alpiy chekka egekliklari va epiplatforma orogen oblastlariga tutash janubiy chekka uchastkalari o'rta-kechki pliotsenli va antropogen vaqtida katta qalinlikdagi kontinental cho'kmalar to'planishi to'xtovsiz davom etgan bo'lib jadal egelishlar kompensatsiyalangan. Shunday qilib, Turon plitasining katta qismida yuqoripliotsen va antropogen yotqiziqlarining tarqalishi sezilarli darajada o'rtapliotsen relfi bilan bog'liq. Bu yotqiziqlar platforma qoplamasining to'rtinchi tuzilmali yarusini hosil qilgan.

Birinchi tuzilmali yarus yotqiziqlarini Turon plitasi poydevori yuzasining eng chuqur egekliklari tashkil qiladi Chuy va Turgay tekisliklari hududini – alohida grabenlar tashkil qiladi. Egekliklar qanotida va asosan grabenlarda ular yuqorida yotgan ikkinchi tuzilmali yarus yotqiziqlar bilan taqoslaganda yotish burchagi sezilarli darajada katta bo'lib, Turon plitasi poydevorini qoplagan. Uchinchi tuzilmali yarus yotqiziqlari bo'yicha platforma qoplamasining tuzilishi ancha oddiy. Agar birinchi va ikkinchi yarus yotqiziqlarida asosiy tuzilmali elementlar amplitudasi ming metrlarda o'lchansa, yotish burchagi graduslarda va birinchi o'n graduslarga o'lchansa, uchinchi tuzilmali yarus yotqiziqlari sezilarli darajada qisqargan bo'lib, yuz metrlarga o'lchanadi, yotish burchagi esa daqiqa va o'nlab daqiqalarga o'lchanadi, uchinchi tuzilmali yarus yotqiziqlarining deformatsiya kattaligi quyida yotgan gorizontlarga nisbatan taxminan 10 martagacha kichraygan. To'rtinchi tuzilmali yarus yotqiziqlari Turon plitasining katta qismida deyarli dislokatsiyalanmagan. Shunday qilib, platforma qoplamasining turli gorizontlari bo'yicha tuzilmali xaritalarni solishtirganda eng kichik qatlamlardan eng yuqori qatlamlarga tomon tuzilmalar soddalashib borgan bo'lib, tuzilmali yaruslar chegarasida keskinlashish sodir bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Вольвовский И.С., Гарецкий Р.Г., Шлезингер А.Е., Шрайбман В.И. Тектоника Туранской плиты / издательство «Наука» Москва 1966
2. Ахмедов Х.Р., Панжиев Х.А., Эшмуродов А.П. «Строение юрско-меловых отложений центральной части Бухаро-Хивинского нефтегазоносного бассейна» Научно-образовательный журнал для студентов и преподавателей «StudNet» №5/2021
3. Ахмедов Х. Р.Тектонические и геодинамические характеристики нефтегазоносности бухаро-хивинской нефтегазоносной регион //«Цифровые технологии, инновационные идеи и перспективы их применения в сфере производства» Международная научно-практическая конференция 12 июнь 2021 йил, Андижон, 22-25 б.